

СЕЛЯНСТВО В РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1917 РОКУ. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Олександр ЖИТКОВ (Кіровоград)

У публікації висвітлюється становлення концепції селянських рухів періоду демократичної революції у радянській історіографії 20 – 30-х років XX століття.

The article shows the formation of the peasant movements' concept during the democratic revolution in the historiography of 20th – 30th of XX century.

Останнім часом помітною тенденцією у вітчизняній історіографії стає зростання уваги до різнопланових аспектів проблеми соціальних рухів українського селянства доби Центральної ради, Гетьманату й Директорії. Це свідчить про те, що вона не лише не втратила актуальності, а так би мовити, набула друге дихання, постала в центрі формування сучасної концепції національно-демократичної революції 1917 – 1920 рр. в Україні.

Перші підсумки вивчення досліджуваної теми було підбито наприкінці п'ятидесятих – початку шістдесятих років минулого століття в історіографічних оглядах написаних радянськими вченими П.Н.Соболевим, В.І.Погудіним, К.В.Гусєвим [14]. Історіографічна спадщина досліджень селянського руху в Україні на основі аналізу широкого кола джерел хоча із певним запізненням, але знайшла достатньо широке висвітлення в статтях та дисертаційних дослідженнях вітчизняних істориків: Ю.М.Гамрецького, В.В.Мусієнка, Ж.П.Тимченко, інших авторів [2].

Критичний аналіз праць, здійснений ними, засвідчує, що протестний рух селянства інтерпретувався радянськими науковцями переважно як стихійне явище або ж спонтанний вияв невдоволення найбільш економічно пригнічуваних соціальних верств, не наділених наразі чітким баченням власних інтересів та кінцевої політичної мети. Він набув запозичену в адептів марксизму назву «другої соціальної війни» та класифікувався за рівнем суспільного значення як такий, що відігравав важливу, проте другорядну роль у боротьбі пролетаріату із самодержавством під керівництвом більшовицької партії – РСДРП(б) [15, 114].

Зростання інтересу до вивчення історії селянства доби національної революції, що спостерігалось у шестидесяті – восьмидесяті роки минулого століття не було випадковим явищем. Саме тоді в монографіях, часописах і тематичних збірках, які традиційно виходили з друку до чергових роковин жовтневого більшовицького перевороту, публікувалися праці знаних в СРСР дослідників І.Мінца, П.Н.Першина, С.М.Королівського, М.А.Рубача, М.І.Супрунєнка [11]. Основні теоретичні колізії, які неминуче виникали у визначенні принципових моментів взаємовідносин міста і села розв'язувалася

цими науковцями в контексті сформованої радянськими ідеологами міфологеми про боротьбу РСДРП (б) за політичну владу на «буржуазному» та «пролетарському» етапах революції: спочатку в союзі пролетаріату зі всім «демократичним селянством» і лише згодом його біднішими верствами. Зауважимо, що в цій класичній схемі помітним залишалося вузьке місце: пояснення складних процесів економічного розвитку дореволюційного села через спрощене висвітлення соціальних протиріч у контексті класової боротьби його бідніших верств з верхівкою – куркулями. Більшість істориків змушені були зважати на фактор наявності контролю з боку наукової номенклатури за дотриманням накладеного табу на альтернативну теоретичну розробку досліджуваної проблеми. Це спонукало до джерелознавчих розвідок, пошуків документального підтвердження соціальних протиріч у середовищі селянства як найбільш масової на той час соціальної верстви в Росії. Таким чином, наукова робота радянських дослідників, яких затисли в лещата закостенілої схеми, зводилася до багаторічного нагромадження фактичного матеріалу та спорадичної інвентаризації недостатньо вивчених аспектів цієї в цілому теоретично неосвоєної проблеми.

Завдання автора цієї публікації полягає у здійсненні критичного аналізу соціального руху українського селянства доби демократичної революції у висвітленні праць вітчизняних дослідників 1920-х – 30-х рр.

Слід підкреслити, що процес вивчення історії селянства в радянській Росії та УСРР на початку двадцятих років значною мірою визначався умовами переходу країни до мирного життя після громадянської війни та політичною кризою кінця 1920 року. Практична потреба відродження сільського господарства змусила радянську владу створити хоча б мінімальні умови ідеологічного комфорту для розвитку економічної науки, і зокрема її складової частини – аграрної думки. У радянській країні на той час працювали вчені, які сформувалися ще за дореволюційної доби, мали практичні навички й державний досвід галузевого управління. Найбільш помітними серед них були такі особистості, як Олександр Чаянов, у минулому заступник міністра сільського господарства, та Микола Кондратьєв, колишній товариш міністра продовольства останнього складу Тимчасового уряду. Саме науковці з дореволюційним стажем роботи, часто очолюючи провідні наукові установи двадцятих – початку тридцятих років у Радянській Росії, мали можливість впливати на розвиток економічної науки. Зокрема, заснування 1923 року в Москві Інституту економіки сільського господарства, яким керував О.Чаянов, фактично започаткувало системне та ґрунтовне дослідження традиційних методів розвитку кооперативного та дрібнотоварного сектору села.

Позитивні зрушення стають помітними у науковому житті національних республік. Так, у травні 1931 року організовується центр аграрної думки в УСРР – Всеукраїнська академія сільськогосподарських наук.

Проте із зміцненням в СРСР тоталітарного режиму та розгортанням державної програми колективізації про вивчення та поширення досвіду діяльності кооперативних об'єднань та розробку ринкових механізмів нарощування виробничого потенціалу сільського господарства науковці згадують усе рідше. На зміну їм з'являються нав'язані згори плани наукового обґрунтування часткової, а згодом суцільної колективізації селянського господарства, реформування приватного сектору і розбудови колгоспного ладу та інші.

У той же час у царині гуманітарних наук ідеологічної відлиги чи бодай найменшого послаблення ідеологічного тиску в зазначений час взагалі не спостерігалось. Вже на початку двадцятих років минулого століття в системі держвидавництва СРСР публікуються агітаційні матеріали, у яких широке представництво знаходять погляди фундаторів комуністичного вчення: К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Ульянова – Леніна. Увага в цих збірках концентрувалася головним чином на аграрному питанні та його інтерпретації у згаданих творах у контексті історичного розвитку теорії класової боротьби пролетаріату. Серед представницького офіціозу партійної наукової номенклатури того часу варто виокремити компілятивні твори вчених-марксистів, працівників ідеологічного апарату В.В.Адоратського, А.В.Луначарського, В.О.Карпінського, К.А.Попова, М.Л.Мещерякова [1]. Вони не тільки привертали увагу спільноти до практичної роботи місцевих органів влади щодо поширення серед селянства "марксо-ленінських ідей", а також виконували завдання укорінення марксистського світогляду в громадську свідомість. Зазначені процеси не могли не вплинути на вибір наукових пріоритетів більшості дослідників, котрі вперше вивчали проблеми соціально-політичної історії на основі аналізу економічної статистики, майнового становища селянського приватного господарства напередодні та в роки Першої світової війни, а також динаміки виступів в аграрних районах царської Росії від початку 1914 до 1917 року.

Зокрема, аналіз праць Б.Кніповича, А.Хрящевої, Ю.Ларіна, С.Дубровського, М.Мещерякова, А.Шестакова, опублікованих у двадцяті роки минулого століття, свідчить про те, що дослідники широко використовували методику класового аналізу стосовно вивчення майнового статусу індивідуального селянського господарства, економічної детермінованості "другої соціальної війни", яка, на їхню думку, розгорнулася на селі влітку – восени 1917 року [7].

Знаковими щодо цього є праці Б. Кніповича "Напрямки та підсумки аграрної політики 1917 – 1920 рр.", А.Хрящевої "Еволюція класів в селянстві" та С. Дубровського "Селянство у 1917 р."

Так, Б.Кніпович критично ставився до суб'єктивного фактора в революції, відкидаючи вплив агітаторів на активізацію селянських виступів. Аграрний рух у його радикальній формі обумовлювався на думку дослідника "глибокими органічними ... причинами". Він був пов'язаний "з аграрною кризою та переконанням (селянства О.Ж.) у тому, що Тимчасовий уряд не знайде виходу із цієї кризи" [8, 19].

А.Хрящева досліджуючи зростання капіталізації аграрного ринку 25 губерній Росії напередодні революції 1917 року та зміни, котрі відбулися в країні внаслідок введення в практику землекористування Декрету про землю, прийнятого Другим Всеросійським з'їздом Рад, прийшла до висновку, що рівномірність розподілу польової землі згідно радянського аграрного законодавства створила на селі 1919 року відмінні від передреволюційних обставини. Так, кількість дрібних господарств з польовим наділом до 6 десятин землі у зазначений час складала 84,5 %, середніх – 8,4%, а порівняно великих господарств із земельною площею від 13 до 22 десятин – 8,6% [17, 34]. Ці обставини, на думку дослідниці, не допускали колишню експлуатацію сільської бідноти (вона отримала мінімальний земельний польовий наділ), а отже, унеможливлювали соціальний вибух. При цьому автором не було враховано низку інших соціальних факторів тиску на дрібного та середнього землевласника. Окрім того, потрібно зважати на те, що в Україні розмір мінімального польового наділу не відповідав економічно обґрунтованим нормам землекористування, а поширювана практика продовольчої розверстки спонукала селян до збройного опору новій владі.

З другої половини 1920-х років проблема соціально-економічних взаємовідносин міста й села одразу й надовго опинилася в центрі політичної боротьби найвищих кіл більшовицького керівництва та пильної уваги генерального секретаря ЦК більшовицької партії Й.Сталіна. Доцільно згадати у зв'язку з цим, що вже 1925 року чотирнадцята конференція РКП(б) визначила низку заходів щодо посилення "політичного виховання" мас через проведення "друкованої і словесної комуністичної пропаганди і агітації на селі". Серед них важлива роль відводилася розгортанню культурного будівництва, зокрема організації шкіл, бібліотек, читалень [19, 14].

Відома, проте широко не висвітлена в літературі теоретична дискусія Й. Сталіна, започаткована на сторінках партійних видань "Правда", "Большевик" у квітні – травні 1927 року: період жорстокої боротьби з опозицією. Сталінські публікації "Про три основні гасла партії із селянського

питання", "Про гасло диктатури пролетаріату і найбіднішого селянства в період підготовки Жовтня", "Ленін і питання про союз із середняком" та особливо промова генерального секретаря ЦК ВКП(б) на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 року широко почали використовуватися в науковій літературі, політичній періодиці.

У контексті зазначеного стають помітними зміни методологічних акцентів у працях істориків. Зокрема, теоретико-методологічною основою дослідження С.Дубровського "Селянство в 1917 році" обрано твори В.Леніна, Й.Сталіна, матеріали ВКП(б). Цей історик тісно пов'язував демократичні зміни ліквідації поміщицького землеволодіння в Росії та її національних окраїн з початком соціального розколу селянства, який "розгорнувся 1917 р. ... і виявив себе наприкінці 1917 та на початку 1918 року, коли разом з ліквідацією поміщицького землеволодіння почалася жорстока боротьба бідноти проти куркульства" [3, 138]. На доказ висловленої думки дослідником наводилися статистичні матеріали, які мали переконати читача в тому, що найбільш активним за кількістю виступів було селянство Центрального Чорнозем'я – 1746 виступів у жовтні 1917 р. та Лівобережної України – 272 заворушення на той же час [3, 33]. Провідною думкою автора стосовно політичної складової селянської інвазії, спрямованої проти заможних односельчан, стає теза про керівну діяльність місцевих більшовиків, котрі аналізуючи ситуацію, "не прискорювали того, що за словами Леніна, ... самими масами не було достатньо усвідомлено" [3, 138]. Цією тезою автором було окреслено приховані претензії більшовицької партії на роль організатора й керівника соціальної боротьби селянства у 1917 – 1920 рр.

Період двадцятих першої половини тридцятих років є знаковими у становленні українського селянознавства. У працях перших дослідників історії селянського руху неможливо було оминати складних проблемних питань стосовно його сутнісних характеристик, впливу на загальний хід революційних подій, наявності основних мотивацій соціальної поведінки та програмних складових селянських рухів в Україні.

Одні автори оцінювали аграрний рух як стихію [4], інші дивилися на селянство як на однорідну, інертну масу, котра терпляче очікувала вирішення своєї долі Установчими зборами [5]. Більшість дослідників доводили, що українське селянство стало до боротьби за свої соціальні права лише наприкінці літа початку осені 1917 року, після виступу антидемократичних, реакційних сил, очолюваних генералом Л.Корніловим. На думку В.Клунного, ця подія виявила загрозу сподіванням більшості селян на справедливе

розв'язання аграрного питання. Вони (селяни), пише автор, зрозуміли, "що пани ще є, і вони – сила" [6, 9].

У подальших дослідженнях істориками було зроблено спробу уточнити змістову наповненість термінів "селянський рух", "аграрна революція" та конкретизувати хронологічні межі процесу розгортання боротьби селян за землю 1917 року. Одними з перших досвід попередників у цьому контексті проблеми узагальнили Н.Межберг та С.Коган. Зокрема, основною визначальною рисою аграрної революції вони вважали процес безпосереднього розв'язання земельного питання селянством. Стимулювальним фактором боротьби селянських мас, яка розпочалася наприкінці літа 1917 р., на думку істориків, визнавався вже відомий факт про втрату довіри безземельного селянства щодо спроможності Тимчасового уряду розв'язати аграрне питання на користь сільських трударів [10, 111].

Слід зауважити, що використання в багатьох працях статистичного матеріалу, котрий у числових показниках розкриває розвій селянських виступів у роки демократичної революції, уможливорює здійснити первинний аналіз методів історичних досліджень, які використовувалися дослідниками в 1920 – 30-ті рр..

Зокрема, перша спроба скласти статистику селянських виступів 1917 року на основі даних доповідної записки Тимчасового уряду належить А.Козаченку. Нескладні узагальнені підрахунки, здійснені автором, надали можливість виявити декілька етапів селянського руху в Україні: початковий період його активізації, який припав на березень 1917 року (4 виступи), пік піднесення, яке припало на липень (118 виступів), фазу згортання – початок вересня (112 виступів). Загальна кількість заворушень виявлена автором відповідала 473 одиницям [9, 32].

Подальше вивчення цього питання дає змогу окреслити загальні закономірності зростання динаміки селянських виступів. При цілковитому збереженні позитиву збільшення їхньої кількості у визначених хронологічних межах відомий історик-аграрник М.Рубач нарахував 558 заворушень, більшість яких припадає на літні місяці – 311 випадків [12, 45]. Інший дослідник Є.Чеботарьов уважав, що таких виступів налічувалося 609 [18, 34].

Суттєвим недоліком зазначених праць є відсутність посилань на джерела інформації, що не сприяє належним чином оцінити методiku підрахунків та надати відповідний коментар до статистичних викладок стосовно селянських заворушень 1917 року. Звертає на себе увагу утилітарність використання статистичних матеріалів: вони переважно застосовувалися як ілюстрація до конкретних висновків оприлюднених в дослідженнях істориків.

На противагу представникам "соціальної школи", котрі обстоювали принципи аграрної революції як осердя визвольного руху в Україні, наприкінці 1920-х років у працях М.Яворського, В.Сушино-Хоменко, А.Річицького обґрунтовувалися інші, відмінні погляди. Так, започаткована М.Яворським дискусія стосовно характеру революційних процесів на чільне місце висувала національну ідею як рушійну силу визвольної боротьби трудових мас у 1917 – 1920 рр. [20]. Окремішим від оприлюднених вище є погляд А.Річицького, котрий уважав, що не політичні вимоги та переконання піднімали селян на збройну боротьбу, а практична потреба придбання землі. Ця потреба втілювалася в обстоювання вимог автономії краю [13, 21 – 22].

Поява історичних досліджень цих українських учених викликала критичні відгуки на сторінках першого наукового радянського марксистського періодичного видання "Літопис революції" та сторінках партійної преси. У публікаціях особлива увага приділялася історичній концепції академіка М.І.Яворського, яка була в основному викладена в працях "Історія України в стислому нарисі", "Україна в епоху капіталізму", "Нариси революційної боротьби на Україні". Вона гостро критикувалася радянськими істориками наприкінці двадцятих – початку тридцятих років як дрібнобуржуазна й націоналістична, як спроба "затінити класові суперечності всередині української нації". У наукових колах почав широко використовуватися термін "яворщина". Боротьба з "українським буржуазним націоналізмом" набувала загальнодержавного розмаху, ставала завданням усіх науково-дослідних установ і кафедр.

Остаточну крапку в дискусії навколо характеру революційних процесів на теренах СРСР було поставлено на Першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів, котра відбулася в грудні 1928 – січні 1929 року. У доповіді на конференції М.Покровського нищівній критиці було піддано історичну школу М.Грушевського, вплив котрої убачався в історичних працях М. Яворського. Громадянську історію мала замінити нова ідеологічна дисципліна – "історія партії".

Сьогодні є доволі поширеною думка, що стан історіографії у ту чи іншу епоху зумовлює історизм масової свідомості соціуму. Крім того, доцільним видається зворотній зв'язок. "Саме від сутнісних характеристик епохи, рівня розвитку наук як природничого циклу, так і гуманітарних залежить структура знань людей про світ і самих себе як суб'єктів історії" [16, 30].

Дослідження у вітчизняній історіографії селянського руху доби демократичної революції 1917 року презентували тогочасний стан українського суспільства. Своєрідним теоретичним універсумом, що

об'єднував матеріальне та ідеальне, зводив їх до безпосередніх зіткнень у соціальній та економічній сфері, виступала ідея класової боротьби.

Двадцяті – тридцяті роки минулого століття у вітчизняній історіографії були перехідними від державницької і народницької школи до марксистської. Відповідно всі здобутки і втрати тісно пов'язувалися із специфікою перехідної доби. На нашу думку посилена увага до проблематики соціальної боротьби селянства формувала в дослідників навички архівування документації та роботи з дослідницьким матеріалом, залучення до аналізу наукової літератури.

Водночас нав'язана згори марксистсько-ленінська концепція союзу робітничого класу і селянства, яка переживала період штучного уживлення в тіло національної історіографії, на довгі роки загальмувала її теоретичний розвиток та призвела до розриву тяглості історіографічного процесу, його ізоляції від європейських та світових тенденцій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Адоратский В.В. О теории и практике ленинизма (революционного марксизма). – М.:Красная новь, 1924. – 141 с.; Луначарский А.А. Ленин как ученый и публицист. – М.:Работник просвещения, 1924. – 24 с.; Карпинский В.А. Чему учил Ленин. Как и почему сложился у нас союз крестьян и рабочих. – Ч.1. – Самара, Сеятель правды, 1925. – 16 с.; Попов К.А. К.Маркс и Ф.Энгельс о крестьянстве в пролетарской революции. – Л.: Прибой, 1928. – 130 с.; Мещеряков Н.Л. Крестьянство и революция. – М-Л.:Госиздат, 1927. – 140 с.
2. Гамрецький Ю.М. Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р. // Історіографічні дослідження в УРСР. – К., 1968. – Вип.1. – С.56 – 75; Мусієнко В.В. Історіографія боротьби більшовиків України за маси напередодні Великого Жовтня. // Український історичний журнал. – 1971. – №11. – С.129 – 140; Тимченко Ж.П. Ленінське вчення про союз робітничого класу і біднішого селянства в 1917 р. в українській радянській історіографії. // Історичні дослідження в Українській РСР. – К., 1970. – Вип.3. – С.53 – 63.
3. Дубровский С. Крестьянство в 1917 г. – М-Л.: Государственное издательство, 1927. – 148 с.;
4. Качинский В. Крестьянское движение. // 1917 год в Харькове. – Харьков, Б.И., 1927. – С. 197 – 224.
5. Клунний В. До питання про земельну політику на Україні. – К.:Держвидав, 1921. – 96 с.
6. Клунний В. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. – Х.: Держвидав, 1926. – С. 2 – 34.
7. Книпович Б.Н. Очерк деятельности Народного комиссариата земледелия за три года. (1917 – 1920). – М.: Государственное издательство, 1920. – 47 с.; Хрящева А. Эволюция классов в крестьянстве. // Эволюция классов в русской революции. – М.:Государственное издательство, 1922. – С.22 – 38.; Ларин Ю. Группировка классов в русской революции. // Эволюция классов в русской революции. – М.:Государственное издательство, 1922. – С.13 – 21.; Дубровский С.М. Очерки русской революции. – Вып. 1. Сельское хозяйство. – М.: Новая деревня (Издательство Наркомзема), 1922. – 160 с.; Дубровский С. Крестьянство в 1917 г. – М-Л.: Государственное издательство, 1927. – 148 с.; Мещеряков Н.Л. Крестьянство

- и революция. – М.-Л.: Государственное издательство, 1927. – 139 с.; Шестаков А.В. Октябрь в деревне. – М.: Кооперативное издательство, 1925. – 31 с.; Шестаков А.В. Что дала крестьянам октябрьская революция. – М.-Л.: Государственное издательство, 1927. – 32 с.
8. Книпович Б. Направления и итоги аграрной политики 1917 – 1920 гг. // О земле. – Вып. 1. – М.: Государственное издательство, 1921. – С. 18 – 43.
 9. Козаченко А. Селянський рух 1917 року на Україні. // Селянський будинок. – 1927. – № 12. – С. 28 – 33.
 10. Межберг Н., Коган С. Экономика Одешины и рабоче-крестьянское движение в 1914 – 1917 гг. // Октябрь на Одешине. – Одесса.: Б.И., 1927. – С. 89 – 123.
 11. Минц И.И. История Великого Октября. В 3-х тт. – М.: Наука, 1977 -1979. Т.1. – 784с.; - Т.2. – 975 с. – Т.3. – 903 с.; Першин П.Н. Аграрні перетворення Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: Видавництво АН УРСР, 1962. – 548 с.; Короливский С.М., Рубач М.А., Супруненко Н.И. Победа Советской власти на Украине. – М.: Наука, 1967. – 579 с.
 12. Рубач М. Аграрная революция на Украине в 1917 году. // Летопись революции. – 1927. – № 5-6. – С. 7 – 45.
 13. Річицький А. Центральна Рада від Лютого до Жовтня. – Х.: Держвидав, 1928. – 126 с.
 14. Соболев П.Н. Вопрос о союзе рабочего класса и крестьянства в литературе по истории Октябрьской революции. // Вопросы истории. – 1958. – № 9. – С. 112 – 119.; Погудин В.И. Проблема союза рабочего класса и крестьянства в советской историографии. // Вопросы истории. – 1970. – № 7. – С. 5 – 11; Гусев К.В. Основные этапы истории союза рабочего класса и крестьянства и ее освещение в советской исторической литературе. // Рабочий класс и развитие сельского хозяйства СССР. – М., Госиздат, 1969. – С. 23 – 31.
 15. Соболев П.Н. Вопрос о союзе рабочего класса и крестьянства в литературе по истории Октябрьской революции. // Вопросы истории. – 1958. – № 9. – С. 112 – 119.
 16. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ столітті та проблеми кризи сучасної української історичної науки. // Український історичний журнал. – 1998. – № 5. – С. 30 – 39.
 17. Хрящева А. Эволюция классов в крестьянстве. // Эволюция классов в русской революции. – М.: Государственное издательство, 1922. – С. 22 – 38.;
 18. Чеботарьев Ю. Селянський рух на Україні в 1917 році. – К.: Держполітвидав УРСР, 1940. – 52 с.
 19. Четырнадцатая конференция РКП(б). Москва, 27 – 29 апреля 1925 года. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Часть II. 1925 – 1953. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. – С. 9 – 52.
 20. Яворський М. Історія України в стислому нарисі. III Вид. – К.: Держвидав, 1929. – 321 с.; Його ж. Проблема української національно-демократичної революції. // Червоний шлях. – 1927. – № 4. – С. 93 – 109; Його ж. Історія боротьби класів на Україні. Начерк лекцій читаних у ЦПШ. – Полтава, 1921. – 64 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: аграрна історія України ХХ століття.